

Fundamenty demokracji

25 lat Rzeczypospolitej Polskiej

Janusz Korzeniowski, nauczyciel konsultant ds. edukacji obywatelskiej w Zachodniopomorskim Centrum Doskonalenia Nauczycieli

*Łatwo jest odmienić ustrój,
trudniej – odmienić człowieka.*
Kardynał Stefan Wyszyński

25-lecie wyborów kontraktowych stanowi symboliczną cezurę w najnowszych dziejach narodu i państwa polskiego. Wszystkim tym, którzy przyczynili się do zmiany ustroju z tzw. demokracji socjalistycznej na demokrację liberalną, jesteśmy winni zarówno zbiorową, jak i indywidualną refleksję nad historycznymi wymiarami dokonanego przełomu. Obchodom rocznicy z pewnością towarzyszyć będzie sporządzanie bilansu blasków i cieni III Rzeczypospolitej Polskiej. W niniejszym artykule pragnę przybliżyć nauczycielom, a za ich pośrednictwem naszym uczniom, filary wciąż jeszcze młodej polskiej demokracji, jakie zbudowaliśmy w minionym ćwierćwieczu.

Demokracja to proces, sposób wspólnego życia i współpracy. Jest ewolucyjna, a nie statyczna. Sama demokracja nie może być uznawana za gwarancję ładu społecznego. Oferuje natomiast możliwość sukcesu, jak również niesie za sobą ryzyko klęski. Demokracja jest więc zarówno obietnicą możliwości za-

spokojenia aspiracji wolnych, współdziałających ludzi, rządzących samymi sobą, ale jest też wyzwaniem, ponieważ sukces demokratycznego przedsięwzięcia opiera się w dużej mierze na barkach obywateli.

W tym kontekście powinniśmy zadawać pytania: Jaka jest rola obywatela w ustroju demokratycznym? Jakie systemy wartości powinien afirmować i jakie postawy przejawiać?

Suwerenność narodu

Konstytucja RP: Art. 4. 1. Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do Narodu. 2. Naród sprawuje władzę przez swoich przedstawicieli lub bezpośrednio.

Naród jest rozumiany jako zbiorowość osób związanych z państwem poprzez fakt posiadania jego obywatelstwa. Wyraża to preambuła Konstytucji RP w słowach: „(...) my, Naród Polski – wszyscy obywatele Rzeczypospolitej (...)”. Suwerenność narodu urzeczywistnia się w tym, że jego wola wyrażana jest w formach demokracji bezpośredniej (np. referendum) oraz demokracji pośredniej (np. wybieralnych i kadencyjnych organach władzy).

Demokratyczne państwo prawne

Konstytucja RP: Rzeczpospolita Polska jest demokratycznym państwem prawnym, urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej.

Demokratyczne państwo prawne (rządy prawa) to fundamentalna zasada ustrojowa naszego państwa, która zakłada:

- realizację w państwie zasady podziału władz, tj. oddzielenia władzy ustawodawczej, wykonawczej i sędziowskiej;
- zapewnienie w nim pełnej niezawisłości sądownictwa, tj. uniezależnienie wymiaru sprawiedliwości od jakichkolwiek nacisków i powiązań oraz poddanie sędziów wyłącznie „władzy Konstytucji i ustaw”;

- istnienie sądowej kontroli stosowania prawa przez administrację państwową i samorządową;
- istnienie sądowej kontroli zgodności prawotwórstwa z Konstytucją, realizowaną w różnych formach przez Trybunał Konstytucyjny;
- zagwarantowanie każdemu prawa do sądu oraz uczciwego i bezstronnego procesu;
- przestrzeganie przez wszystkie organy władzy publicznej wyznaczonych im kompetencji oraz działania zgodne z wymogami odpowiednich procedur decyzyjnych;
- istnienie i respektowanie wolności i praw człowieka i obywatela zgodnie ze współczesnymi ich uniwersalnymi standardami;
- przestrzeganie w procesie stanowienia i stosowania szeregu fundamentalnych zasad prawa, takich jak: indywidualizacja odpowiedzialności karnej (zakaz odpowiedzialności zbiorowej), domniemanie niewinności, niedziałanie prawa wstecz, ochrona uprawnień legalnie i w dobrej wierze nabytych;
- respektowanie zasad: pewności prawa, jawności i jasności prawa, zachowania odpowiedniej *vacatio legis*, a także zasady, iż umów trzeba dotrzymywać (*pacta sunt servanda*).

Problem do rozważenia: W jakim stopniu jest Tobie bliski nakaz moralny Immanuela Kanta – „Postępuj według takiej tylko zasady, którą mógłbyś chcieć uczynić prawem powszechnym”?

Wolności i prawa człowieka i obywatela

Konstytucja RP: Art. 30. Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych.

Prawa człowieka to podstawowe standardy przysługujące każdemu człowiekowi z tytułu człowieczeństwa, z samego faktu bycia człowiekiem. Prawa człowieka są takie same dla wszystkich ludzi bez względu na rasę, płeć, wyznanie, pochodzenie narodowe i społeczne, przekonania polityczne lub inne, orientację seksualną. Prawa człowieka są fundamentem demokracji, społeczeństwa obywatelskiego, wolności, sprawiedliwości oraz pokoju.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. prawom jednostki poświęca rozdział II – *Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela*. Polska ratyfikowała również wszystkie najważniejsze światowe i europejskie traktaty międzynarodowe określające współczesne standardy ochrony praw człowieka, z europejską *Konwencją o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności* na czele.

Katalog wolności i praw respektowanych przez państwo polskie obejmuje: prawo do wolności, równość wobec prawa, zakaz dyskryminacji, równość praw kobiet i mężczyzn, prawną ochronę mniejszości narodowych, prawną ochronę życia, zakaz przeprowadzania na człowieku eksperymentów naukowych, zakaz tortur, okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania i karania, wolność od niewolnictwa, nietykalność i wolność osobistą, prawo do obrony we wszystkich stadiach postępowania karnego, zakaz działania prawa wstecz, zasadę domniemanej niewinności, prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd, prawo do ochrony prawnej życia prywatnego, rodzinnego, czci i dobrego imienia oraz decydowania o swoim życiu osobistym, prawo rodziców do wychowywania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem, wolność i ochronę tajemnicy komunikowania się, nienaruszalność mieszkania, ochronę danych osobowych, wolność poruszania się po terytorium państwa oraz wyboru miejsca zamieszkania i pobytu, wolność opuszczenia terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, prawo powrotu obywatela do kraju, wolność sumienia i religii, wolność wyrażania poglądów oraz pozyskiwania i rozpowszechniania informacji, wolność organizowania pokojowych zgromadzeń i uczestniczenia w nich, wolność zrzeszania się w partiach politycznych, związkach zawodowych, organizacjach pracodawców, stowarzyszeniach, fundacjach i innych dobrowolnych organizacjach, prawo dostępu obywateli do służby publicznej, prawo obywatela do uzyskiwania informacji o działalności organów władzy publicznej i dotyczących osób pełniących funkcje publiczne, prawo obywatela do wybierania Prezydenta RP, posłów i przedstawicieli do organów samorządu terytorialnego, prawo obywatela do udziału w referendum, prawo składania petycji, skarg i wniosków w interesie publicznym, własnym lub osoby trzeciej za jej zgodą, prawo własności i prawo jej dziedziczenia, swobodę działalności gospodarczej, wolność wyboru zawodu i miejsca pracy, obowiązek państwa zwalczania bezrobocia, prawo do bezpiecznych i higienicznych warunków pracy, prawo pracownika do wypoczynku, prawo obywatela do zabezpieczenia społecznego, prawo do ochrony zdrowia, prawo do nauki, obowiązek państwa pomocy rodzinie, ochrony macierzyństwa i ochrony praw dziecka, wolność twórczości artystycznej i korzystania z dóbr kultury, obowiązek państwa prowadzenia polityki zapewniającej bezpieczeństwo ekologiczne, potrzeby mieszkaniowe obywateli i ochronę konsumentów.

Tylko od skuteczności polskiego systemu ochrony praw człowieka oraz stopnia korzystania z nich przez naszych obywateli zależy, czy wolności i prawa stworzą realne warunki dla rozwoju i samorealizacji każdej jednostki i czy pomogą w urzeczywistnianiu jej podstawowych wartości. Obywatelska postawa powinna afirmować przesłanie; „Wolność oznacza odpowiedzialność, a nie wolność od odpowiedzialności”.

Obywatele, angażując się w działalność stowarzyszeń, fundacji, związków zawodowych itp., biorą na równych prawach czynny udział w życiu publicznym. W celu realizacji indywidualnych lub zbiorowych interesów i zainteresowań oraz zaspokajania potrzeb mają też możliwość wypowiedzania się w sprawach publicznych, promując określone idee i wartości. Wyzwalając inicjatywę i kreatywność, doskonałą w działaniu swoje umiejętności oraz kształtują społecznie ważne postawy.

Spółeczeństwo obywatelskie

Konstytucja RP: Art. 11. 1. Rzeczpospolita Polska zapewnia wolność tworzenia i działania partii politycznych. Partie polityczne zrzeszają na zasadach dobrowolności i równości obywateli polskich w celu wpływania metodami demokratycznymi na kształtowanie polityki państwa. Art. 12. Rzeczpospolita Polska zapewnia wolność tworzenia i działania związków zawodowych, organizacji społeczno-zawodowych rolników, stowarzyszeń, ruchów obywatelskich, innych dobrowolnych zrzeszeń oraz fundacji.

Polacy mają możliwość aktywnego uczestnictwa w życiu publicznym, tym samym w kształtowaniu kierunków polityki państwowej. Upodmiotowienie obywateli czyni ich współodpowiedzialnymi za losy państwa. Społeczeństwo obywatelskie to społeczeństwo pluralistyczne, w którym każdy ma możliwość działania w wybranych przez siebie instytucjach i organizacjach, służących realizacji jego podmiotowości, jako obywatela, pracownika itp. Instytucje społeczeństwa obywatelskiego działają niezależnie od władzy państwowej.

Najważniejsze formy samoorganizowania się społeczeństwa obywatelskiego to:

1. Organizacje działające na rynku, których głównym celem jest osiągnięcie zysku (np. przedsiębiorstwa, banki, towarzystwa ubezpieczeniowe).
2. Organizacje pozarządowe (stowarzyszenia, fundacje). Rodzaje i przykłady organizacji pozarządowych w Polsce:
 - organizacje społeczne, których głównym zadaniem jest przeciwdziałanie skutkom plag społecznych, np. chorobom, bezdomności, alkoholizmowi, narkomanii (Stowarzyszenie MONAR),
 - fundacje wspomagające szkoły państwowe, ukierunkowane na fundusze stypendialne i programy pomocy skierowane do uzdolnionych ale niezamożnych uczniów oraz tych, którzy chcą kontynuować naukę za granicą (Fundacja Nauki Polskiej),
 - organizacje zawodowe i twórcze (Stowarzyszenie Dziennikarzy Polskich),
 - organizacje naukowe (Polskie Towarzystwo Matematyczne),
 - organizacje hobbystyczne i zainteresowań (Polski Związek Filatelistów),
 - organizacje działające na rzecz kobiet (Liga Kobiet Polskich),
 - organizacje mniejszości narodowych (Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Niemców),
 - organizacje regionalne (Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej),
 - organizacje wyznaniowe (Polskie Towarzystwo Ewangelickie),
 - organizacje emerytów, inwalidów i kombatanów (Polski Związek Emerytów, Inwalidów i Rencistów),
 - organizacje studenckie (Niezależne Zrzeszenie Studentów),
 - organizacje nawiązujące do tradycji skautingu (Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej),
 - organizacje zajmujące się sprawami kultury (Fundacja Kultury),
 - organizacje działające na rzecz kultury fizycznej i sportu (Towarzystwo Krzewienia Kultury Fizycznej),
 - organizacje specjalizujące się w działaniach na rzecz ochrony praw człowieka (Helsińska Fundacja Praw Człowieka),
 - organizacje proekologiczne (Fundacja *Nasza Ziemia*),
 - organizacje zajmujące się działalnością charytatywną (Polska Akcja Humanitarna). Obywatele, angażując się w działalność stowarzyszeń, fundacji, związków zawodowych itp., biorą na

równych prawach czynny udział w życiu publicznym. W celu realizacji indywidualnych lub zbiorowych interesów i zainteresowań oraz zaspokajania potrzeb mają też możliwość wypowiedzania się w sprawach publicznych, promują określone idee i wartości. Wyzwalając inicjatywę i kreatywność, doskonałą w działaniu swoje umiejętności oraz kształtują społecznie ważne postawy.

3. Organizacje polityczne, które dążą do zdobycia i sprawowania władzy publicznej w skali państwa, województwa, powiatu lub gminy po to, aby realizować określone programy polityczne (np. partie polityczne, ruchy obywatelskie).

Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych informuje, że partia polityczna jest dobrowolną organizacją, występującą pod określoną nazwą, stawiającą sobie za cel udział w życiu publicznym poprzez wywieranie metodami demokratycznymi wpływu na kształtowanie polityki państwa lub sprawowanie władzy publicznej.

Dążąc do urzeczywistnienia powyższych celów, partia polityczna spełnia w społeczeństwie i państwie określone funkcje, które należy rozumieć jako zasadnicze kierunki jej działalności. W Polsce, tak jak w każdym systemie demokratycznym, partie polityczne spełniają następujące funkcje:

- pośredniczą między obywatelami a władzą państwową,
- umożliwiają obywatelom udział we władzy lub wpływ na rządy,
- wyrażają interesy, dążenia i postulaty określonych grup i warstw społecznych,
- integrują jednostki i grupy społeczne o zbliżonych celach i aspiracjach politycznych,
- kształtują opinię społeczną i postawy społeczne,
- biorą udział w kształceniu politycznym społeczeństwa,
- zdobywają i pozyskują zwolenników,
- mobilizują społeczeństwo do udziału w wyborach,
- tworzą i popularyzują swoje programy polityczne,
- wyłaniają liderów politycznych,
- rekrutują i selekcjonują kandydatów na listy wyborcze,
- uczestniczą w wyborach,
- partie rządzące obsadzają stanowiska państwowe, określają kierunki polityki państwa i realizują własne programy,
- partie opozycyjne pełnią kontrolę nad polityką ugrupowań rządzących. W systemie

wielopartyjnym III RP występują partie reprezentujące klasyczne dla państw demokratycznych rodziny programowe, m.in.: partie socjaldemokratyczne, konserwatywne, liberalne, chrześcijańsko-demokratyczne, agrarne (chłopskie), etniczne, regionalne oraz ekologiczne. Dowodzi to urzeczywistnieniu standardu pluralizmu politycznego. Dzięki dużemu zróżnicowaniu partii, obywatele mogą dokonywać ideologicznej i programowej autoidentyfikacji.

4. Organizacje, których dążeniem jest poszerzanie obszaru racjonalnej debaty publicznej o sposobach osiągania celów zbiorowych (np. wolna prasa, radio i telewizja, niezależne ośrodki badawcze, uczelnie).

Problem do rozważenia: Jakie są Twoje działania i dorobek „na rzecz pożytku publicznego”?

Wolne wybory

Konstytucja RP: Art. 62. 1. Obywatel polski ma prawo udziału w referendum oraz prawo wybierania Prezydenta Rzeczypospolitej, posłów, senatorów i przedstawicieli do organów samorządu terytorialnego, jeżeli najpóźniej w dniu głosowania kończy 18 lat.

W polityce podstawową cechą charakteryzującą rządy demokratyczne jest to, że władza rządzących wywodzi się z przyzwolenia rządzonych. Rząd funkcjonuje po to, żeby służyć potrzebom ludzi; ludzie nie istnieją po to, żeby służyć władzy – są dla władzy obywatelami, a nie poddanymi. Jednym z najważniejszych sposobów wyrażania przyzwolenia przez obywateli jest uczestnictwo w wolnych wyborach.

W Polsce wolne wybory są powszechne, bezpośrednie, równe i odbywają się w głosowaniu tajnym. Ich doniosłość podkreślają funkcje, jakie pełnią w systemie politycznym:

- umożliwiają wyrażanie woli przez wyborców (elektorat) w nieskrępowanym i wolnym od nacisku władz akcie głosowania,
- uprawomocniają (legitymizują) organy władzy do działania w imieniu narodu,
- wyłaniają (kreują) składy organów przedstawicielskich,
- stanowią formę kontroli, oceny i wymiany elit politycznych,
- dają obywatelom możliwość rzeczywistego wpływu na proces sprawowania władzy,
- umożliwiają zaprezentowanie różnych koncepcji (programów) rozwiązywania problemów społecznych, politycznych, ekonomicznych i kulturalnych w skali państwa czy społeczności lokalnej,

- sprzyjają rywalizacji kandydatów i opcji programowych,
- są okazją do zbiorowej refleksji nad problemami do rozwiązania, przez co kształtują świadomość obywatelskiej odpowiedzialności,
- wyznaczają programy określające kierunki działań państwa,
- poszerzają zakres i podwyższają poziom demokratycznej walki politycznej, a tym samym kultury politycznej społeczeństwa obywatelskiego.

Problem do rozważenia: Jak zinterpretujesz stwierdzenie – „demokratyczne wybory nie są walką o przetrwanie, ale o możliwość służenia narodowi”?

Podział i równowaga władz

Konstytucja RP: Art. 10. 1. Ustrój Rzeczypospolitej Polskiej opiera się na podziale i równowadze władzy ustawodawczej, władzy wykonawczej i władzy sądowniczej. 2. Władzę ustawodawczą sprawują Sejm i Senat, władzę wykonawczą Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej i Rada Ministrów, a władzę sądowniczą sądy i trybunały.

Relacje między organami władzy ustawodawczej i wykonawczej polegają na podziale kompetencji, ograniczonym zakresie władztwa, wzajemnej kontroli, hamowaniu i blokowaniu przy jednoczesnej ich współpracy. Nieustannie w czasie kolejnych kadencji powinniśmy sobie odpowiadać na pytanie: Czy mamy taki rząd, na jaki zasługujemy?

Społeczna gospodarka rynkowa

Konstytucja RP: Art. 20. Społeczna gospodarka rynkowa oparta na wolności działalności gospodarczej, własności prywatnej oraz solidarności, dialogu i współpracy partnerów społecznych stanowi podstawę ustroju gospodarczego Rzeczypospolitej Polskiej.

Przez konstytucyjną zasadę społecznej gospodarki rynkowej rozumie się ustrój gospodarczy określający z jednej strony zasadę liberalizmu gospodarczego z gospodarką rynkową, z drugiej zaś zapewniający realizację celów społecznych. Dopuszcza się w nim interwencję państwa, choć nie sprowadza go do roli opiekuńczej. Państwo musi jednak dążyć do wyrównywania szans życiowych poszczególnych osób, działać łagodząco wobec pewnych grup, osłabiając negatywne skutki przemian gospodarczych.

Dla kształtowania społecznego aspektu gospodarki rynkowej istotne znaczenie mają takie treści Konstytucji, jak:

- wolność zrzeszania się w związkach zawodowych, organizacjach społeczno-zawodowych rolników oraz organizacjach pracodawców,
- prawo obywateli do informacji gospodarczej,
- prawo do własności, innych praw majątkowych oraz prawo dziedziczenia,
- wolność wyboru i wykonywania zawodu oraz wyboru miejsca pracy,

- zapewnienie minimalnej wysokości wynagrodzenia,
- obowiązek państwa prowadzenia polityki pełnego produktywnego zatrudnienia i zwalczania bezrobocia,
- prawo do bezpiecznych i higienicznych warunków pracy,
- prawo do zabezpieczenia społecznego.

Problem do rozważenia: Rozważ, czy „wolny rynek jest dobrem wspólnym naszego całego społeczeństwa”?

Kształcenie kompetencji społecznych i obywatelskich uczniów

Prawidłowy rozwój kompetencji społecznych i obywatelskich warunkuje sprawne i odpowiedzialne funkcjonowanie młodych ludzi we współczesnej cywilizacji. Kształcenie umiejętności i kształtowanie postaw nie powinno ograniczać się wyłącznie do lekcji przedmiotu wiedza o społeczeństwie. Ważną rolę w tym procesie muszą odgrywać różne formy zajęć pozalekcyjnych i pozaszkolnych oraz oddziaływanie środowiska społecznego ucznia.

Wysoki poziom kompetencji uczniów wiąże się z lepszym przystosowaniem do warunków życia społecznego oraz większą elastycznością ich zachowań i postaw w różnorodnych sytuacjach społecznych. Jednostka o wysokich kompetencjach społecznych i obywatelskich zyskuje poczucie bezpieczeństwa, łatwiej przystosowuje się do zmian społecznych, lepiej radzi sobie w codziennym życiu, a przede wszystkim staje się odpowiedzialna za własny rozwój i jest gotowa do podejmowania działań na rzecz innych.

Oto zobiektywizowany katalog obywatelskich umiejętności młodego człowieka:

- odpowiedzialnie korzysta z przysługujących mu praw i wolności,
- elastycznie reaguje na zmiany społeczne, gospodarcze i polityczne,
- wypowiada się w formach przyjętych w życiu publicznym,
- poszukuje konsensusu i kompromisu,
- wyjaśnia złożoność zjawisk społecznych, politycznych, ekonomicznych i kulturowych,
- opisuje przyczyny i skutki określonych wydarzeń,
- obiektywnie ocenia zachodzące fakty i wydarzenia,
- wyraża i uzasadnia własne zdanie w wybranych sprawach na różnych forach publicznych,
- wyszukuje stosowne przepisy prawne,
- odpowiedzialnie korzysta z form demokracji bezpośredniej i przedstawicielskiej,
- dostrzega najważniejsze problemy życia społecznego oraz proponuje działania na rzecz ich rozwiązania,
- analizuje i obiektywnie ocenia funkcjonowanie organów państwowych i samorządowych oraz instytucji życia publicznego,

- podejmuje skuteczne działania w różnych instytucjach życia publicznego,
- uczestniczy w przedsięwzięciach prospołecznych (obywatelskich).

Kompetencje te powinny uzupełniać następujące postawy, polegające na tym, że młody obywatel:

- afirmuje dorobek cywilizacyjny ludzkości,
- respektuje zasady ustrojowe Rzeczypospolitej Polskiej,
- respektuje zobiektywizowane normy życia społecznego,
- jest świadomy swoich praw i obowiązków,
- okazuje szacunek i szanuje godność innych ludzi,
- godzi dobro i wolność własną z dobrem i wolnością innych,
- przeciwstawia się patologiom społecznym,
- przeciwstawia się nietolerancji, stereotypom i uprzedzeniom,
- czuje się współodpowiedzialny za rozwój naszego państwa,
- rzetelnie wypełnia obowiązki i powinności obywatelskie,
- odpowiedzialnie pełni powierzone role społeczne,
- rozwija zainteresowania problematyką społeczną, ekonomiczną, polityczną, prawną,
- pogłębia tożsamość kulturową i narodową,
- pogłębia więzi z „małą ojczyzną”,
- świadomie realizuje cele życiowe,
- bierze odpowiedzialność za słowa i działania,
- stale się doskonali,
- wytrwale pokonuje trudności,
- dąży do realizacji uniwersalnych wartości społeczeństwa obywatelskiego, takich jak: bezpieczeństwo, dialog społeczny, godność człowieka, kapitał społeczny, kompromis, konsensus, pluralizm, pokój, pragmatyzm, praworządność, równość, solidarność, sprawiedliwość, tolerancja, własność, wolność, współpraca. Lista umiejętności i postaw, jakie w wyniku szkolnej edukacji powinni osiąść uczniowie, wiąże się z koniecznością zapewnienia im optymalnych możliwości rozwoju.

Obowiązek taki prawnie nałożono na szkołę, która powinna zapewnić m.in. takie warunki, by uczniowie:

- mieli dostęp do różnych źródeł informacji i różnych punktów widzenia;
- wykorzystywali zdobywane wiadomości i umiejętności obywatelskie w życiu codziennym;
- uczyli się planować i realizować uczniowskie projekty edukacyjne;
- brali udział w dyskusjach i debatach na forum klasy, szkoły i w innych sytuacjach społecznych;
- pracowali nad rozwiązywaniem wybranych problemów swego otoczenia i szerszych społeczności;
- mieli realny wpływ na wybrane obszary życia szkoły, m.in. w ramach samorządu uczniowskiego;
- brali udział w życiu społeczności lokalnej;
- nawiązywali kontakty i współpracowali z organizacjami społecznymi i instytucjami publicznymi;
- uczestniczyli w obywatelskich kampaniach i działaniach oraz korzystali z różnych form komunikowania się w sprawach publicznych;
- budowali swoje poczucie wartości i sprawstwa w życiu społecznym oraz zaufanie do innych.

Prezydent Stanów Zjednoczonych John Fitzgerald Kennedy ponad pięćdziesiąt lat temu, w swoim inauguracyjnym wystąpieniu, przedstawił całemu światu nakaz moralny: „Nie pytaj, co twój kraj może zrobić dla ciebie, zapytaj, co ty możesz zrobić dla swojego kraju”. Jestem przekonany, że to przesłanie jest wciąż aktualne i każdy z nas powinien się do niego odnieść poprzez efektywne zaangażowanie w życie społeczne, bo przecież „obywatelstwo zobowiązuje”.

Bibliografia

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 roku.*
Chauvin T., Stawecki T., Winczorek P.: *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2011.
- Korzeniowski J., Machalek M.: *Edukacja obywatelska w szkole. Teoria i praktyka*, Warszawa 2011.
- Kuciński J.: *Nauka o państwie i prawie*, Warszawa 2008.
- Ravitch D.: *Czym jest demokracja*, Warszawa 1994.
- Skrzydło W.: *Ustrój polityczny RP w świetle Konstytucji z 1997 roku*, Warszawa 2008.